

БАЛКАНСКАТА ВОЙНА И БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

СТРАХИЛ ПОПОВ

След своето освобождение от османско иго до края на второто десетилетие на XX в. България води четири войни: Сръбско-българската (1885), Балканската (1912—1913), Междусъюзническата (1913), Първата световна война. В продължение на три десетилетия четири съкрушителни урагана бушуват в нашите земи и от тях — два тежки национални погрома. Историческата наука отдавна е направила обективна и обобщена характеристика на тези масови национално-социални движения и катаклизми. Без да бъде епигон на научната достоверност за тези събития, българската литература реализира художествената им правдоподобност.

С много малки изключения всички български поети и писатели, творци на тревожното си съвремие, в различно количествено и качествено отношение отразяват войните. Българският художник изхожда от правилната концепция, че същностният смисъл на всяка литература е нейният национален дух. . . „не от враждебен към другите народи патриотизъм, не и от чувство на расово превъзходство, каквото въпрочем ние нямаме, трябва да желаем това, а защото то е условие за всяка култура, за всяко морално и духовно съвършенство. . .“¹ — пише Йовков. Към художественото превъплъщение на националното съзнание, към неговото възпитаване са насочени усилията на всички наши творци. Особено е в сила това по време на войните и тежките последици от тях. Тогава художникът ангажира цялото си същество в тревожния живот на отечеството. Всички индивидуални пристрастия и групови предпочитания на отделни естетически школи и направления са погълнати от пълноводния поток на реалистическото изкуство. Художественото слово се откъсва от своя херметизъм и заживява с бурния подем на цялата нация. Предговорът на Кирил Христов към стихосбирката му „Победни песни“ (1916) е особено показателен в това отношение: „Последната война (Балканската война) донесе много и големи блага на България. Едно от най-големите е и това, че биде разведрена литературната мисъл и разчистена оная плесен, която се бе натрупала от десетина години в книжнината ни. . . Великата действителност отново наложи на хората на изкуството да стъпят здраво на майката земя. Оня, който занаяпред би пренебрегнал небивало богатата. . . днешна действителност . . . и би предпочел мухлясалия мир на митологията — и то чуждата, — би показал, че не е заслужавал честта да живее в нашето славно време. Който пък не би се опитал да третира не с една искрена простота тази действителност, а с осукани съини бръщолевения, със смахната маниерност или с несвързани иступленишки кръсъци — би засвидетелствувал, че му е писано да си остане умствено непълнолетен.“² Не можем да

¹ Вж. Елин Пелин и Йордан Йовков. Тяхното слово. Варна, 1977, с. 185.

² Вж. К. Христов. Съчинения. Т. I. С., 1966, с. 660.

се съмняваме в искреността на изказаните съждения, защото художествената практика на К. Христов се осъществява в тези граници. Особено що се отнася за Балканската война. Този предговор изпълнява ролята на своеобразна индивидуална програма, следвана много ревностно. В един от пунктовете той е безспорно прав — приземяването на българската литература е до голяма степен преодоляване и превъзможване на символистическите канони, на онази камерна вълна, която залива художественото творчество през първото десетилетие на века. Школа, на която и К. Христов не е останал чужд — по-скоро следвайки литературната мода. Впрочем поради подобни съображения той съвсем не се поколебава да бъде художник на своята актуалност, въпреки че тя е изпълнена с огнения порой на войната. Така той разбира социално-възпитателната роля на литературата. Освен това е убеден, че поколенията няма да му простят мълчанието в подобни смутни и усилни години, че литературният вакуум не е най-убедителното доказателство за художествената значимост на писателя. „Ония, които поддържат, че художественото възсъздаване на събитията и героите на една война изисква мирни и спокойни времена. . . са прави само в едно. . . , когато се касае за обширно литературно дело, за една голяма композиция. . . . Додето в мирно време това откъсване е възможно и дори е дълг на всяка по-избрана натура, във военно време ние живеем изключително със състоянията на деня, на последния час, на последната минута. . . . Прочее най-сгодното време за създаване на литература, която отразява преживяванията на една война, е непосредствено дните на самата война“ — пише той във „Войната и литературата“ (Отечество, 15. X. 1916 г.).³ Може да му се възрази само в това, че и „събитията на деня“ могат да бъдат превърнати от художествената мисъл в трайни литературни ценности, които да надхвърлят във времето границите на своята епоха. Доказателство за това е творчеството на Вазов, Страшимиров, Йовков, Т. Траянов, Д. Дебелянов, — самото негово творчество. Защото литературата за Балканската война като чувствителен резонатор регистрира събоносните мигове на народа; когато е настъпило върховното напрежение на всички сили, за да изкристализира целокупната мощ на нацията. Действително в подобни метежни времена най-ярко изпъква комплексната физиономия на един народ — всички негови трайни физически и духовни ценности, максимално активизирани от повелите на смутното съвремие. Във всички тези колективни стойности се оглеждат миналото, настоящето и бъдещето на нацията. Българският писател вижда генералната си цел през призмата на огромната си отговорност за бъдещето на отечеството.

Гражданско-патриотичната ангажираност на българския художник към повелите на своята съвременност почти винаги е била перманентно негово качество. Но с особена настоячивост се проявява по време на войната. Не са необходими много аргументи, за да се обясни този безспорен факт. Художниците на словото у нас през всички времена са чувствували своята индивидуална съдба неделима от съдбините на родината. Затова войните на народа са интерпретирани като борба за освобождение на всички български земи, за обединение на българското племе. Националното единство е главната идея, реализирана в творчеството на Вазов, К. Христов, Страшимиров, Траянов — и тя получава внушително художествено покритие, защото е инспирирана от обективната истина на времето.

Марксистическата оценка на Балканската война в Балканския регион е категорична. Тя подчертава спецификата на националния проблем в тази невралгична точка на планетата. Ленин още в 1913 г. изказа мисълта, че по това време оформянето на независими национални държави в Австроунгарската империя и на Балканите не само че не е завършен процес, но той едва сега започва. Той

³ Вж. К. Христов. Съчинения. Т. I. С., 1966, с. 663.

пише: „Въпреки че на Балканите се е образувал съюз на монархии, а не на републики — въпреки че съюзът е осъществен благодарение на войната, а не благодарение на революцията — въпреки това направена е голяма крачка напред за разрушаване остатъците от Средновековието в цяла Източна Европа.“⁴ Този обобщен Ленин извод се отнася с особена сила за Балканската война (и последните от нея).

Естествено нашите писатели правят своите обобщения не в качеството си на социолози и политици, а като художници. Логиката на техните чувства е възпламенена от идеята за неразривната връзка между борбите за национално освобождаване от възрожденската епоха и войните. . . като реализиране на обединението. В творчеството на Вазов, К. Христов, Йовков делата на революционерите от миналото съвсем естествено уплътняват художествения свят на колективния герой и индивидуалните характери. . . като завет-светиня, който трябва да се осъществи чрез усилията на целия народ. Призоваването на великото далечно минало на България, на възрожденските титани Раковски, Левски, Ботев, революционерите на македонското освободително движение не е само художествен похват в творчеството на нашите писатели и поети. Това е една истина на времето, която живее будна в народното съзнание. Общеизвестна е масовата психоза, която обхваща всички българи към края на XIX и началото на XX в. Тя ангажира цялото внимание на нацията към съдбата на Македония, която остава под робство според Берлинския договор. Проблемът „Македония“ се превръща в своеобразен фатум за цяла България особено по време на Балканската война и след нея. Такава е и художествената интерпретация в творчеството на всички наши писатели — като жива рана в сърцето на родината, неделима част от нея. Македония се превръща от художественото слово в своеобразен символ на българския дух, в който се оглеждат надеждите, възходите, драмите на цялата нация. С робската съдба на Македония и Тракия в различно време свързват своето творчество известни наши поети и писатели. В патоса на „Под гръма на победите“ (стихосбирка, посветена на Балканската война), в патриотичния си захлас Вазов не забравя своя най-силен „лайтмотив“ — Македония, която възкръсва за нов живот като феникс сред пепелищата на титаничната битка, изправила един срещу друг едно бивше могъщество и възродителните сили на младите балкански нации. Не може да забрави горещото сърце лютата присъда от преди повече от три десетилетия, присъда, чиито демонични клаузи най-безсъвестно отреждат една страна „да чезне във теглото“. Едно страшно безумство, извършено в полза на вековния тиранин, „светотатството черно против човечеството и живота“ („Берлинският ареопаг“). Ярките сатирични нотки в това стихотворение са спонтанен израз на поетовия гняв, на неговата будна мисъл, разбрала смисъла на новото кърваво препятствие (Балканската война), което трябва да преодолее България. Сред грохота на българските военни победи против вековното варварство творецът усмирява за миг сърцето си, за да обърне поглед пак към своята светиня — Македония, — да изпее с ликуваща душа, упоена от надеждата, едно лирическо отклонение, в което нежността на поета се докосва до същността на тази война; тази нова епопея, превърната в мощна поетическа реалност, една поетическа субстанция, която внушава императивно, сама, своя дълбок подтекст — свободата на робската земя:

Не споменах ти името свето
в песни си йоше, Македонийо мила;
но в всеки стих и дума тръпне то,
на всяка песен дава тайна сила.

И твоят лик невидим в тях сияй

⁴ В. И. Ленин. Съчинения. Т. 18, с. 372.

и таз велика ратна епопея,
що слава аз, кръвта ни, що чъртай,
ти вдъхваш, ти причина си за нея.

(„На Македония“)

И К. Христов включва своите поетически сили в нашата патриотична литература, интерпретираща Балканската война. И у него, както у Вазов и Йовков, приемствеността между делата на възрожденските ни великани, революционните дейци на Илинден и последвалата война става една от водещите линии-лирически идеи. В този смисъл поетическата логика следва нормално своя ход от стихотворенията „Софийски македонец“ (1901) и „Хор“ (1903) до „Печална коледа“ (1912), „Към опекуните на България“ (1912), „Самотна жетварка“ (1913). В първото стихотворение с външно непретенциозен и спокоен тон поетическото слово регистрира истината на времето — въоръжаването на народа за решителната революционна битка с петвековния тиранин. „Хор“ е блестяща картинна симфония на българската природа. Неслучайно Вазов е възхитен от поетическата мощ на стихотворението. „Венец на песните, вдъхнати от природата, безсъмнено е тая чудно хубава песен, наречена „Хорът на туристите“. Какъв лъх ни иде от високи планини, от лазур, от безкрайност на небесата! Какъв орлов поглед на духа! Това стихотворение е ялмаз в нашата лирика“ — пише той в предговора към Избрани стихотворения на К. Христов.⁵ И заедно с това поетът на свободната любов не забравя една друга любов, обвита с тъга по света „отвъд“. Финалните две строфи на стихотворението фиксират националния и поетовия блян за обединение с братята-роби от Македония. Затова лирикът присъединява към заоблачната красота на Родопите, Рила, Витоша, Балкана и дивната хубост на Пирин. . . като най-съкровена мечта за хармонично единство:

Ний гледаме го отдалече само —
сияе той кат блян непостижим!
Ех, няма ли България оттамо
еднаж да поздравим!

Минава едно напрегнато десетилетие, през което македонският българин стоварва своя кървав юмрук върху лицето на поробителя (Илинденското въстание — 1903 г.), преживява страшните ужаси на поражението, след което горите на хайдушкия Пирин раждат отново други свои синове, готови за нови двубои. И ето този многострадален народ посреща Балканската война с всеобщо ликуване и активно участие в нейните пожари. Българските знамена са концентриращо звено, в което мъката „свята“, нечуваното „тегло“ клоочи с пълната си мощ и никой не е в състояние да спре устрема на свободата:

Днес българинът ще се бие,
врага вековен да надвие
и волен да живей!
По-лесно можете да спрете
зората вие да не свети
и слънце да не грей!

(„Към опекуните на България“)

Каквито и да са изявленията на К. Христов за войните и ролята на поезията, длъжни сме преди всичко да оценим по достойнство неговата военна лирика, без да изпадаме в максималистична категоричност, като поставяме знака „патриотство“ на цялото му творчество за войната, когато такава съдба заслужават само по-късните му яростни стихове, мимолетни по своето въздействие, недосъгледано изкристализирали като художествена стойност. В този смисъл интерес-

⁵ Цит. по К. Христов. Съчинения. Т. I. С., 1966, с. 647.

но от гледна точка на психосоциологията на литературното творчество е стихотворението „Старият воин“. Поводът за написването му е достатъчно ясно описан от поета във „Време и съвременници“: „Видях един трен със стари хора, употребени като войници в големите моменти на войната. . . Те бяха освободени две недели след падането на Одрин. Идеха от Дойран, Драма, Серес, Ксанти. Много от тях имаха убити във войната синове, а някои и внуци. На Гюмюрджина заварихме не зная за кой път влак на престолонаследника; давали на тоя лекомислен хлапак банкет. . . Тренът на старците не можеше да го изпревари, та трябваше да се чака до 10 часа. . . Значи, за слободиите на шурация се без работа хлапак трябваше няколкостотин доблестни български ветерани, всеки от които по онова, що е дал на тая страна, струва 100 принца, бяха принудени да останат без храна и сън. В Дедеагач те бяха стоварени на дъжд и никъде нема за тях подслон.“⁶ Настроенията и размислите на поета тук са от по-късна дата. Когато е настъпила равносметката, продиктувана от черните облаци, надвиснали над България. В момента обаче на победоносните действия против неприятеля К. Христов, верен на своята идея за мисията на патриотично-оптимистичната поезия, изменя преднамерено акцента на поетическия изказ. Старият боец, ветеранът от трите войни, обхванат от неудържимата стихия на народното въодушевление, бърза към най-горещите места на фронта. В същност с тази поетическа интерпретация К. Христов съвсем не се отдалечава от истината. Защото Балканската война е толкова популярна, че ангажира спонтанно силите на целия народ. Не подтиква ли същата тази „война на кръста против полумесеца“ и Йовковия Люцкан, реален герой и символ едновременно на онази масова психоза, обхванала българския народ? И у двамата творци на словото войнолюбивият дух не преобладава, макар че у К. Христов нетърпението на война е обяснено с буйната кръв на ветерана — и неговите горчиви сълзи изразяват както гордостта на поета от жилавата енергия на младото българско племе, така и мъката на стареца, че е вече „непотребен“ за велики дела. И точно този съществен художествен детайл — сълзите на героя — предпазва поета от прекалено оптимистичния тон, който би регистрирал настроения, близки до високомерието на победителя.

В творчеството на К. Христов има стихотворения, чрез които той „участва в подвига на нацията“. И което е особено съществено — те не са пропити с патриотарски, казионен дух, от тях вее чистият патриотичен възторг, гордостта на поета пред победните лаври, извоювани от бившия поробител. Но трябва веднага да се добави: тези стихове не достигат висотата на Вазовия поетически патос. Лирическото слово на К. Христов, без да притежава дори и сянка на фалшиво ликуване, не може да съперничи на неговите внушения от други стихотворения, в които многообразието на емоциите (не само възторгът) уплътнява цялостния поетически изказ. И въпреки че не можем напълно да се съгласим с категоричния тон на Г. Бакалов, който намира военната поезия на К. Христов „бледа, безжизнена, бездушна“, трябва да подчертаем, че победният триумф не намира най-убедителното художествено интерпретиране („Пред Одрин“, „Песен на шика“, „Да живееш смъртта!“, „Бойна песен“ и др.). Действително и в тях поетът фиксира идеалите, за които България води войната — свобода на поробените братя, правдата свята за племето, българското име, което трябва да стресе петковния враг. Но тонът е повече декларативно-призивен, публицистичността прозира ярко през художествената нюансировка. Поетът не е успял да внуши по емоционален път всенародното ликуване от падането на Одрин, мощните атаки „на шик“, които предизвикват възхищението на света.

Докато Кирил Христовият патриотизъм може да понесе различни детерминанти, Йовковото родолюбие не търпи никакви епитети. Това е една религия,

⁶ Цит. по К. Христов. Съчинения. Т. I. С., 1966, с. 665.

която писателят внушава на художествения си свят, населен с най-разнообразни характери. Масовите сцени на ликуващия възторг при посрещането на българските войници наподобяват онези трогателни празници на българската душа, която със същото благоговение и признателност е посрещала преди четири десетилетия руските богатири в родните земи. Дори сега този празник е по-величествен, защото е и осъзнат. Българите от освобождаваните райони не са някогашните роби. Те вече са почувствували свободата в душите си посредством мощните гласъци на надеждата. Войната е само акт на узаконяване, на присъединяване към общата съдба на родината. Като неударим порой вървят българските полкове към турската граница. Временното им спиране е само крагък, но решителен размисъл пред съdboносната предприета крачка — войната с вековната империя. И тук се налага от само себе си аналогията, която Йовков прави: „Замисленото спиране на Цезаровите легиони пред Рубикон.“ В полетата на равна Тракия зазвучава мелодията на родния език, подет от освободители и освободени. И в онази знаменателна фраза — „Братко, най-после!“ — авторът дочува „облекчителната въздишка след дълго и мъчително страдание. . . ликуващия вик на чудото“, което триумфира. Съзерцаваните покрътителни сцени оживяват в повествованието под формата на авторовата директна изява: „Видях майки, които издигаха високо малки деца, за да могат да видят войниците, видях напети моми с открити, доверчиви очи, видях побелели старци в набожни мълчаливи пози.“⁷ Да, празникът-сън на вековете става реалност; празник и за самите войници и началници, които виждат в своите мълниеносни победи общия подвиг на нацията, непобедимия полет на изстрадалата народна душа. В суровата външност на дружинния командир, в отсечените му жестове и къса енергична реч след първата голяма победа долавяме не само мъжествената прелест на война, но и бурната радост на човека-българин. А полетът на неговия поглед сочи там, на юг, взорът му улавя мрачните очертания на зловещите одрински фортове, призрачния силует на Султан Селим. Неударима военна кастел, ламтеж за славата на големите изпитания? Писателят-воин Йовков е категоричен и пределно лаконичен — обяснението е в родолюбивия дух, който превръща чудесата в сияйна действителност. През мрака на природните стихии, „белите“ ноши на тревоги и трепети, ослепителния блясък на прожекторите всяко българско сърце усеща у себе си сиянието на родината, „загриженото огнено око на старата граница“. Тази тясна ивица земя, преживяла заедно с народа хиляди превратности, множество метаморфози, придобива митологически смисъл в Йовкова интерпретация. Тя засиява със светостта на столетни традиции, ликува с всеобщото ликуване, страда в народната трагедия. Действително тази ничия земя не е облагородена от аромата на красиви цветя, както синорите на нивите; там нищо не никне, но от нея всеки българин дочува сладостните тръпки на родния химн. „На старата граница скръбта за изгубената родина е много по-силна, отколкото вред другаде. Тук, близо до чуждата земя, по-силно някога се е чувствувала привързаността към своята. И сега там животът и на най-последния, най-наивния и беден човек добива по-дълбок, по-значителен смисъл, защото в неговата душа по-силно блика сега чистата струя на скръбта за родината.“⁸ Да, земята родна у Йовков се превръща в самостоятелен художествен образ-символ, чиито психически дълбини асоциират с вековното мъченичество и подвизи на народа. В това единство се крие тайната на нейното боготворение като мит. Не се ли чете в погледа на войводата, някогашен другар на Апостол Петков, отправил огнен взор към Вардарската долина, едно мистично сливане с нейната превратна участ? „Пред далечното видение на Пирин, като пред жертвеника

⁷ Всички цитати от Йовкови произведения са по Й. Йовков. Събрани съчинения. Т. I. С., 1970 (тук с. 283).

⁸ Пак там, с. 428—429.

на един храм, тоя млад и бледен момък и неговите другари поднасяха и обриваха най-чистата си и най-скъпа жертва: своите младини, своята кръв и своето сърце“⁹ („Пирин“). Този Йовков разказ е инспириран от онова колосално напрежение на българския народ непосредствено преди Междусъюзническата война, когато изтощените войски от Чаталджа, Одрин, Булаир са отправени към Западна Тракия и Македония. Един безспорно престъпен и недалновиден акт на двореца и главното командване, който довежда до катастрофа. Писателят интуитивно е почувствувал неизбежното. Затова горчивата тъга на родолюбеща извира от всяка фраза на повествованието. А заедно с това и беззаветната обич и преданост към отечеството и вярата в неговото възкръсване; надежда, която прозира през мъчителните нотки на спомените и свързаните с тях скръбни тонове на настоящето.

В произведенията на българския писател, посветени на Балканската война, началната и финалната точка на хуманистичната му идея за човешкия живот, смърт, безсмъртие се пресичат в понятието български народ. Това е едно вечно връщане към първоизточниците на родната земя, възплътени като психическа величина в недрата на нацията и народа. Особено е показателно със своето проникновение едно изказване на Йовков, което визуира и темата за войните: „Нашите политически мъже не могат да разберат, че обновлението и възраждането и изобщо националното е преди всичко в творенията на писатели и художници, създадени от българската душа и предназначени да будят, да хранят и да издигат тая душа. . . Но нашите държавници и общественици са търсили не пробуденото и утвърдено национално съзнание, а пасивната, инстинктна, неосъзната българска душа и с нея са работили, тъй като с нея по-лесно може да се злоупотребява.“¹⁰ Това са категорични мисли, потвърдени и в потока на авторовото художествено слово.

Черпейки сили и вдъхновение от народната мощ, нашите художници на ангажираната военна литература издигат на особена висота патриотичното чувство. Патриотизъм, който няма нищо общо с шовинизма. И никак не е чудно, че границата между тези две понятия у тях е категорично очертана и стриктно спазена. Защото душевните добродетели на народа не позволяват невярното интерпретиране на житейските факти. А и самите психически пластове на творческата индивидуалност трептят в хармония с природата на народа, напластена и оформена като динамичен стереотип от столетията. Затова с такова неподправено възхищение извира любовта на художника към народа-творец, естет и мъченик; любов, която приема нюансите на съдбовна предопределеност към земята свидна и родината. Вихрени атаки, отдиш между две сражения — всичко диша изстрадания възторг на поета. Достига се дори до обожествяване на родната природа, която е създател и активен участник във всички походи на народа към светлината (Вазов). У Йовков земният пейзаж като че ли предопределя превратностите на колективната съдба. Вечната природа живее в малката дъждовна капка на индивидуалната човешка природа. Затова често родният пейзаж от външен декор се превръща във вътрешен. Той засиява като психическа величина, като красноречив символ на голямото родолюбие и човеколюбие. Зашото белетристът Йовков е истински поет на българската земя. В това романтично сливане с нея има нещо знаменателно, което възлиза до обожествяване, до пантеизъм. По такъв начин пейзажът се командва от човешкото присъствие, превръща се в индивидуална и народна душевност.

Така авторът прониква в колективната душевност, която се проявява ясно в напрегнати епохи. Затова Балканската война у Йовков не е художествен импулс

⁹ Всички цитати от Йовкови произведения са Й. Йовков. Събрани съч. Т. I. С., с. 436.

¹⁰ Елин Пелин и Йордан Йовков. Пос. кн., с. 184.

на момента. Това страшно античовешко събитие оживява като художествена реалност под формата на колективна и индивидуална психика, като истинска народна логика в действие.

Ако за много наши творци на словото изобразяването на Балканската война е своего рода преориентация, нарушаване на един ритъм и следване на друг, писателят Йовков е рожба на военното време. Той израства и укрепва като белег в смутните времена на социално-националните катаклизми, довели народите до страшни страдания. Задавали са си въпроса: кое направи Йовков писател? Отговорът е по-лакопичен от въпроса — талантът. Във всеки случай не войната. Истинският отговор обаче трябва да търсим много по-дълбоко: в националното самосъзнание на творческата индивидуалност и личност. За съжаление много малко преки изказвания за себе си ни е оставил този велик мъчаливец, но неговата белетристика е напълно достатъчна, за да открием съществуването от неговия характер. Впрочем това е и съкровеното желание на самия писател.¹¹

Прави впечатление, че не само в „мирната“ му белетристика, но и във „военните“ му разкази или разкази-есега преобладават романтичните видения, естетическите категории оформят както душевността на героите, така и настроенията на ситуацията. Неговият „Летопис (1912—1918)“ е особено богат с художествени „факти“, които водят към авторовата душевност. Финалният разказ на цикъла — „Една вечер“ — е до голяма степен програмен. Той съдържа много от светоусещанията на Йовков, които засягат нюансите на отношението мирен живот — война. Написан в есеистичен план, разказът съвсем не е възхваля на бойните сражения — те изобщо липсват. Емоционалното и асоциативно повествование, което се води от героя, създава една почти идилична картина на военния делник. Кое привлича героя-разказвач във фронтовата атмосфера? — преди всичко виталното, здравето у човека, дружбата, искрените и чистосърдечни отношения пред лицето на смъртта — атрибути човешки, позабравени в мирния живот, изпълнен с тежки грижи за черния хляб. Тегобите на войнишката служба са много по-тежки, но в нея липсва приземността на погледа, изчезват дребнавостите, остава полетът към по-велики неща. Ето го романтика Йовков — защото неговото „аз“ напеева мислите на героя. Какви чувства вълнуват автора, съзерцавайки картина на Ц. Тодоров, изобразяваща един фронтови войник, „сложил ръцете си върху дулото на пушката си, замислено загледан пред себе си“? Естетическата значимост на съзерцаването платно се съдържа не толкова в погледа на войника, който „гледа жестокостите на войната“, колкото в „епичната красота на войнишката фигура. . . в това съсредоточено изражение на лицето, в тоя поглед, който може да има човек, който много е виждал и много преживял“. В онова велико мълчание на героя и същевременно обикновен човек, който не е войнолюбец. Това е българският селянин, душата на когото трепти от заветите на земята и труда. Дълго време след това, в есента на живота си, писателят ще изповяда своята лична страст към тази истинска одухотворена вселена на българския селянин — земята: „Или в тих слънчев ден съм сядал край узряла, вече изсъхнала нива и съм се заслушвал в гласа на класовете — страшен мистичен глас, с който нивата, земята сякаш говори.“¹² Това е изконното в душевността на българина. Защото не е възможна светкавичната трансформация от едното качество в другото (мирнен живот — война), без да се нарушат предечните добродетели. Да, в тези сиви фигури, войниците-отпускари от фронта, Йовков вижда величието на епичното, красотата на подвига в изпитанията, ненарушената душевна хармония на благородството, проявена с особена сила

¹¹ Един Пелин и Йордан Йовков. Пос. кн., с. 159 („Къде е истината и къде лъжата“).

¹² Пак там, с. 155.

на бойното поле. В една своя характеристика за храбростта на българина Йовков пише: „Такъв е нашият българин — той е храбър там, където трябва, на бойното поле, против ония, които излизат с оръжие в ръка срещу него. Към мирното население той е друг. . .“¹³ В същност тези национални качества-предимства са художествено осъзнати и в произведенията на Вазов и Страшимиров. Но четейки разказите на Йовков, изпитваме носталгията по отминалите времена, опостигирани от него. Тази носталгия по романтиката на отминалите дни е преди всичко трайно състояние на авторовата душевност, което той съумява като чародей да внуши на читателя през всички времена. Изворът на това чувство се намира в онази любов, която писателят изпитва към народа, към човека изобщо, независимо от неговата националност.

И у Вазов българското не противоречи на общочовешкото. Патриотичният му захлас, ликуването от победите на българското оръжие никога не са били възпламенявани от шовинистични „идеали“. Въпреки че понякога поетовият гняв не намира най-точните си адресанти. Но други поетически факти са по-важни за нас. Прави впечатление, че в „Нови екове“ стихотворенията, които визират войната на северния фронт, не могат да достигнат художествената висота на тези от „Песни за Македония“ (и двете стихосбирки са посветени на Междусъюзническата и Първата световна война). Въпреки че и тук лирическото обобщение е налице. Липсва огънят, големите емоционални пулсирания не достигат високия градус на поетическата стихия. Едва ли това се дължи на „спадането“ на таланта. Може би истинската причина трябва да търсим както в душевния мир на поета и човека, така и в душевността на нацията, с която Вазов е едно цяло. Любовта му към Македония има много по-ранна дата, тя извира непрекъснато и в кръвта му. Вазов е първият, който в края на миналия век дава тон на всенародната психоза за освобождението на Македония. Но има и нещо друго, не толкова съществено: през вековете погледът на българина винаги е бил насочван на юг. И не толкова от завоевателни амбиции мечтата на българските короновани владетели е гравитирала към Египет. Главната им цел е била обединението с многобройната славянска стихия, която населявала тези земи. Столетия след това, през първите две десетилетия на XX в. болните грандомански амбиции на един монарх се превръщат в злополучен сурогат на тези благородни полети на българското племе. „Мечтата“ му за Цариград, за балканско господство е преди всичко войнолюбива политика. Макиавелистичното в случая е, че се използват естествените настроения на българския народ за обединение. Една велика идея и идеал, изкористени до неузнаваемост в своето изпълнение от буржоазните правителства и двореца. А като резултат — страшните, непоправими погроми на родната.

Творецът Вазов се събужда за нов живот, когато е налице върховното напрежение на цялото племе. Тогава поетът изцяло заживява пак със своята светая светих — България. Действително той пише и през 90-те години своите критико-реалистически произведения. Но явно е, че тази актуалност не му допада, защото байганьовската атмосфера съвсем не му предоставя (а и не може) образци, носители на възвишени идеали. Затова и честният поглед на възрожденския патриот се материализира в сатирата. Друг е Вазов, когато целокупна България „говори“ в творбите му — тогава напрежението на високата температура регистрира големите им художествени качества. Само така може да се обясни фактът, че толкова страшни бедствия като войните поетът вижда предимно напрежението на народните маси, мъките и страданията, хуманизма като неизменно качество на човека и масата, всеобщия устрем към постигане на народно щастие, безграничната радост на множеството от постигнатите мимолетни победи. Напълно лип-

¹³ Елин Пелин и Йордан Йовков. Пос. кн., с. 186.

сва животинският нагон към кръвопролития или пък идеята за мистично сливане на живота със смъртта. Каквито и тежки изпитания да са постигнали неговия народ, Вазов си остава оптимист, който твърдо вярва в неговите щастливи бъднини, въпреки че горчиви сълзи го задушават и сърцето му ридеа пред трагичните превратности.

Такава е поетическата реалност за Балканската война, интерпретирана от Вазовото художествено слово. Акцентът на твореца не пада върху политическата атмосфера на времето, той е насочен към цялостната съдба на родината, чие то оптимистично-драматично напрежение възпява. В същност и социално-политическите моменти не липсват в някои стихотворения. Вазов съвсем не е бил неориентиран в атмосферата на своето време. Проницателният народолоубец, който улавя жестоката истина „в Берлин преди тридесет и четири години“, се проявява в „Берлинският ареопаг“. Големият хуманист тук е същевременно и безкомпромисен сатирик, който остро напада великите тирани — представителите на западноевропейската политика и дипломация, осъществили с „драсване единично на перото“ сегашната балканска трагедия. Затова поетът зове към висша нравствена справедливост всички хора по земята.

Пресъздавайки колосалния победен устрем и напрежение на българския войник, българският писател напъга всички свои духовни сили. Безпристрастието на съзерцателя решително липсва. Защото равнодушието никога не е било присъщо за хора със силни чувства. Да не говорим за опиянението от масовата смърт — това противоречи както на неговата индивидуална психика, така и на българския характер. И Йовковата Балканска война е преди всичко възхищение от титаничната храброст, безпримерна жертвоготовност, разумна смелост на българина-войник. И нищо чудно, ако емоционалните обобщения на тези национални качества достигат границата между реалното и легендарното. Самата действителност му предоставя безброй примери на фантастични прояви. Особено характерен в това отношение е разказът „Един спомен“. Претворен е един от най-героичните и трагични епизоди на Балканската война — една от атаките при Чаталджа. Изглежда, това епохално събитие е направило потресаващо впечатление на времето, защото то е пресъздадено и от други наши творци — от експресивно-задъханото слово на Антон Страшимиров и епико-лирическата реч на К. Христов. Есеистичната мисъл на Йовков открива епохалното в подвига, издига го до космически висини. В първата редакция на произведението от 1914 г. има един пасаж, в който авторът привежда мнението на един от турските делегати в Лондон: „Турция има още двама непобедими генерали: Холерата и Чумата.“ Авторът продължава: и те са били победени. В „Разкази“, т. II от 1918 г. този пасаж е отстранен. Не битката сама по себе си интересува белетриста, а „безумната храброст и беззаветното самопожертвуване“ (в суперлативна форма), които доминират в сражението. Описателните елементи липсват в повествованието — дочуваме само авторовите възторжени впечатления, преклонението му пред масовия подвиг. Трагичните мигове от стремителния шурм на „Черната река“ (Карасу) засияват с ореола на легендата, с неограниченото въображение на фантастиката. И наистина каква титанична жертвоготовност и храброст трябва да притежават тези изтощени от холерата хора, които в момент на безпаметно откровение пред лицето на настъпващата смърт, при това убедени, че ще загинат, могат да извикат на следващите ги техни другари: „Напред! Ние ще се удавим, но вие минете по нас!“ Този безпрецедентен звезден миг ще звучи като рефрен няколко пъти в разказа, за да създаде максимална температура на повествованието. И самият писател, потресен от „спомена“, ще възкликне: „Какъв трагизъм и каква чиста и безпределна доброта има в тия думи! В тях е цялата душа на любими и млади хора, на мъченици и герои. Ето защо и самата тая случка не се виждаше вече тъй, както в същност може би е станала, а се ри-

суваше картината на едно чудо, пред което се благоговее и в което трябва да се вярва. А там, в окопите, ония, които слушаха тоя разказ, сами създаваха в душите си тая легенда, но вярваха в нея.“ Къде е тук действителното и къде — фантастичното видение? Йовков сам разрушава границата между тях, създавайки своя мит за великото страдание, което е неделимо от великата „любов“ към народ и родина.

Йовков винаги се е възхищавал от безпримерната красота в подвига на силните мъже. Тези, които „спокойно и безстрашно отиват срещу самата смърт“ не като екзалтирани фантоми, а като живи хора, обичащи живота. Попаднали в самия вихър на боя, през кошмарите на свистящите куршуми, те запазват удивителното спокойствие на силния характер, към когото изпитва уважение и самата смърт.

Войната за Йовков обаче не е само възторг от победните сражения или ликуване на освободения народ. Не е и само видение, което възбужда тъмни предчувствия за една жестока трагична участ. Тя е и онази страшна реалност, която обезлюдява цели селища, сипе трупове по бойните полета. След всяка битка, победоносна или не, настъпва със своята неумолимост „тъжният обред“ на проверката, на злокобната равносметка. „На бойното поле няма тая рязка и привична граница между живота и смъртта“ — но въпреки придобития навик да се гледа на смъртта като на обичайно явление спомените за някогашните живи хора гори сърцето и съзнанието. Суровостта на битката не изключва, а възпламенява емоционалната атмосфера на отдиха. Тези драматични мигове на равносметката кореспондират с трагичната участ на онези българи, които по силата на една недалновидна политика и страшната последица от националните катастрофи остават извън пределите на родината. Но мъжката болка по загиналия боен другар предобива други нюанси — това е страданието по човека изобщо като съставна част от битието на всемира, въпреки че външните опростени ритуали на масовите погребения се изпълняват с привичната методичност на обикновения акт. И тук българинът е опоетизирал тежкия обред: „И това не е жестокост, не е и незачитане и небрежност. Това е задушевната и трогателна близост, която иска другарството и еднаквата участ“ („Земляци“). Кротката тъга на тези изповедно-аналитични мисли кореспондира с общочовешките измерения на представата за живота и смъртта.

Войната с всичките тревожни трепети в сърцето народно, със силата на бойния дух, който не познава прегради, възпява и народният поет. И благодарността на българина към него е безгранична. Многобройните писма, които получава, са един величествен паметник приживе, който целият български народ му издига. „Мен ми е драго да вярвам, че любимият поет Ив. Вазов. . . , който е живял и живее всякога с чувствата на нашия народ, ще създаде една нова „Епопея на незабравимите“. . . Знайте, че не от другото, а само от Вас ще чака нашият народ „Епопеята на незабравимите“, защото един Вие сте най-мошен да изразите чувствата, що вълнуват сега всички български сърца.“¹⁴ Това и още много други писма, получени от бойните полета, дават необходимите сили на Вазов да възпее безпримерната епопея на своя народ, който през хиляди жертви и кърви кове своята сегашна и бъдеща история. Не може той, реалното възплъщение и символ едновременно на народния дух, да остане извън колосалното въодушевление, обхванало България при вестта за обявяването на Балканската война и първите победи над варварските орди. Още повече, че титаничната битка срещу поробителя се води за освобождаване на Вазовата светиня — Македония. Всички негови стихове се четат с въодушевление на фронта, възбуждат благо-

¹⁴ Из едно писмо до поета от началото на януари 1913 г., подписано: Поручик Л. М. Вж. Иван Д. Шишманов. Иван Вазов. Спомени и документи. С., 1976, с. 361—362.

родни борчески стихии в душата на войниците. Показателно е още едно писмо, изпратено от Чаталджа през януари 1913 г. Поручик П. М. К. пише: „Вашите душевни пориви, които срещнах напечатани в „Мир“, а особено „Тази война“... и приветите Ви към тези при Чаталджа ме дълбоко трогнаха и дълго време не можах да спра сълзите си... Вие ни давате нови сили; 100 вагона с динамит не биха могли да ни помогнат, колкото Вашите стихове. Най-гениалният полководец не би могъл да ни даде такъв кураж и насърчение...“¹⁵ Ето го гласа народен, благодарността за дълбоките сърдечни трепети у поета, които са реализирали действителната, войнстващата сила на лирическата реч. Така творецът получава обратния лъч на своето слово, отразено от народната благодарност. Не можем да се съмняваме в изповедните му стихове, когато трепти в унисон с по бедните дни на България:

И моята песен — изблик на сърцето,
жив ек на славата ти — ще чечи
в грядущето. Прахът ми ще мълчи,
но тя сребриста ще звънти в небето.

Вазов разбира с разума и сърцето си, че тази война е все пак изстребление на най-жизнените сили на нациите. И той тъгува като голям човеколюбец за хилядите кърви и гробове, за безутешните сираци и вдовици. Но това е в крайна сметка безпощадна битка против вековното тегло на инородеца, който пет столетия вече тегне над беззашитните роби отвъд. Може би на това се дължи фактът, че поетът, без да бъде войнолюбец и безпощаден към врага, не отрича, сърцето му не се бунтува пред този бич на човечеството, докато в „Сливница“ и в останалите военни стихосбирки поетовата душа регистрира интензивните гласци на неудовлетворението и болката от братоубийствените кървави сражения. Тук обаче поетическият му изказ трепти с патоса на победите, през сълзите и страданията на народите:

Война ужасна, зла, стихия разярена,
бич изстребителен, ектеж от гняв, риданья,
война безмилостна, море от плач, страдания —
о, боже мой — и пак война свещена!

(„Тази война“ — „Под гръма на победите“)

Да, свещена е тази война против вековното варварство, кървав сблъсък на „Азия с Балкана“, „бой на петвековните омрази“. Трепти като опъната струна сърцето на поета, защото митът за непобедимостта на поробителя е безвъзвратно рухнал. Мощните поетически аналогии, които наподобяват лирическите изригвания в безсмъртната „Епопея на забравените“, свидетелствуват за Вазовия възторг и издигат подвизите на балканските чедра до абсолютни висини:

Битка титаническа, ужасна —
нови Мукден, Лайпциг, Ватерло,
Бородино — сеч стихийна, бясна —
грозный смях на адското пькло.

Посветено на поручик Борис Вазов, стихотворението „Люлебургският бой“ е едно от най-високите художествени постижения на поета. Вазов основателно е възхитен от главоломните победи, защото те са нанесени против „душманите славянски“ и балкански („Лозенград“). Но има и нещо друго: като истински патриот и хуманист народният поет вижда най-големия ефект на войната — не за завоевания гинат младите сили, свободата на македонския роб е главната цел. И все пак най-висшата етичност се налага с пълна сила... като резултат от спон-

¹⁵Из едно писмо до поета от началото на януари 1913 г., подписано: Поручик Л. М. Вж. Иван Д. Шишманов. Иван Вазов. Спомени и документи. С., 1976, с. 361 — 362.

танно избликналите от народната душа неподозирана доблест и възвишена красота, предизвикани от свещените подвизи. Поетът е не само възторжен певец, но и проникателен наблюдател и анализатор — той открива възкръсването на своя народ през масовата кървава баня:

Да, таз война за нас морална беше баня,
изкъпана от там изскокна нашта чест,
светът на нов народ възторжено се кланя
и ний сами едвам познаваме се днес.

(„Обновен народ“)

Подобни открития прави и К. Христов в поемата си „Чеда на Балкана“. Замисълът на поета-епик тук е грандиозен — да представи една обширна и комплексна картина на българския народ в един от най-драматичните мигове на неговата история — Балканската война. Енциклопедичният художествен свят на поемата ни дава основание да установим, че голяма част от предварителния замисъл е успешно осъществен. Цяла VI и VII песен интерпретират многообразните превратности на войната. Тук си дават среща добросъвестният историк, изследвал стриктно обективните факти, патриотът и хуманистът, лирикът-майстор на масовите батални сцени. Така архитектуриката на двете песни е една от най-големите сполуки на поета. Монотонността на повествованието е успешно преодоляна от множество и разнообразни епико-лирически структури: масови сражения, възхищение от героизма на българския войник, прекрасни пейзажи, които хармонират или са в контраст със стихията на боя, експресивна характеристика на българската етнопсихика в действие, драматични описания на жертвите, напрегнати мигове на всенародната народна драма и т. н. Като цяло поемата прераства в народна епопея — народните маси са главният, колективен образ, двигателят на всички събития и сцени, въпреки присъстващите индивидуални характери, които не са сполука за художника. С голяма сила на перото К. Христов е съумял да интерпретира онова масово пиянство на множеството — цвета на племето — при вестта за обявяването на войната:

Безумна радост всичките обхвана.

Като умопобъркани крещят:

„Ура! Ура! Ура!“ И стар, и млад.

Обезумяха!

На никое лице ни сенчица уплаха;

ликуващият ентусиазъм от първите светкавични победи при Селиолу-Гечкенли и Ески-Полос — Кайпа, постигнати с потоци кръв; уважението — любов към вожда народен — генерал Радко Димитриев, чието слово възпламенява коравото народно сърце.

Както Вазов, така и К. Христов концентрира вниманието си обаче предимно върху оная велика цел, която всеки народ е длъжен да си постави и разреши сам: самопознанието. Без да съдържа войнствен дух, една от главните идеи на нашите писатели е: войната предизвиква своего рода обновление на нацията и народа. През кървавата баня на сраженията крепне и се усъвършенствува националното самочувствие като общобългарска и общочовешка величина. Затова войните, особено Балканската война, се интерпретира не само като драматични мигове, но и в качеството си на своеобразен катарзис, който предизвиква нови полети на духа. В тази светлина вижда К. Христов епохалните събития, свързани със съдбата не само на българския народ, но и на човешката цивилизация. Проучил огромен документален материал за Балканската война, както и теоретически трудове за психиката на нациите, К. Христов има законното право да гради своите обобщения. Към края на 1926 г. по повод работата си върху „Чеда на

Балкана“ той споделя с М. Арнаудов: „Аз се спрях най-сетне на най-грандиозната тема за епос на нашата история и вече го работя. Вземам епоха, важна не само за българите, но и за останалия цивилизован свят — и права това видимо. Ти знаеш, че цялата история на Европа от няколко века насам се свежда към една и съща главна цел: изтикане нахлулото заедно с турците варварство от Азия. Е, добре, не нанесохме ли ние последните удари над това варварство — и с какъв блясък: не завършихме ли ние процеса, като не само наложихме възмездие за пет века безправие, като не само показахме — едвам сега, не с наивното си участие в освобождението, — че сме зрял за свобода народ, силно, жизнеспособно племе, но и завършихме едно трудно дело на цивилизацията. . .“¹⁶ Явен е тук възторгът пред неизтощимата жилава енергия на един народ, който стремително е насочен към щастливата си зора, за да бъде унищожена нощта на робството в неговата душа.

Вазовото поетическо слово пресъздава абсолютно същите исторически събития. Ще бъде дълбоко погрешно, ако идентифицираме неподправеното чувство — страшните катастрофални погроми на родината. У Вазов, както и у К. Христов фактът — порасналата духовна мощ на нацията, нейното самочувствие — е извор предимно за самоусъвършенствуването на народа, импулс за придобиване на съвършени нравствени стойности. Тук пада акцентът на големия поет — патриот и хуманист.

Коя е тази сила нетленна, която води българското войнство към победи против османеца? И тук поетът прави своето откритие. За него тя не е тайнство необяснимо, енигматична величина. Обяснението на европейския печат за превъзходството на българската артилерия над турската като главна причина за падането на вражеските крепости за Вазов е смешна заблуда. За него истината е другаде и тя се крие в светлия идеал на душата народна, в онази колективна воля за победа, в правото дело, за което цял народ се бори:

Духът, духът бе туй оръжие!
Духът, кой дава сили великански,
духът, кой сгрява, топъл, що не лъже —
той в редовете липсваше душмански.

(„Топовеме“)

„Духът велик прегради не познава“ — това е генералната мисъл на Вазов, която обяснява победоносните полети на българската армия. Наистина този дух е бил достойнство и на мирния живот, но като отприщена стихия напуска своето потенциално състояние, когато народното напрежение трябва да преодолява непреодолими на пръв поглед препятствия. Познавайки това съществено качество на националната ни психика, поетът с основание се гордее с него. Защото е придобито чрез колосални жертви, чиито бели кости в земята българска напомнят за смутните напрегнати времена — кървавите пожари на Април 1876, безпримерната слава на Шипка, мълниеносните победи дни-години при Сливница. Сегашната война е само логическо продължение на миналите епопеи, ново потвърждение на неизчерпаемия народен дух, който по-силно се калява пред новите препятствия и страдания. Опиянен обаче от победния български дух, Вазов не го интерпретира като абстрактна величина, която се налага от само себе си, по волята на някаква мистична сила. Тази върховна доминанта от племенната психика е жива проява на живи хора, които я отстояват с цената на собствения си живот. Този дух е обхванал трепетното сърце на цяла България, на всички в ти живот. През динамичните импулси на ла, очакващи с тревога вести от бойното поле. През динамичните импулси на душата, където се борят непрекъснато вярата със страха, кълни и се калява здравословният дух:

¹⁶ Цит. по К. Христов. Съчинения. Т. III. С., 1967, с. 431—432.

О, дни люлебургаски, о, дни на страх, тревога,
кога съдбата наша висеше на конец —
ний никога тъй жежко не сме молили бога,
не сме вярвали повеч във българский храбрец. . .

(„Люлебургаските дни в София“)

Да, това е реално съществуващата Вазова светиня, пред която той благоговейно прекланя глава:

един герой, един витяз всеславен,
един титан под синий небосвод
с грамаден ръст в историйята изправен,
а той се казва: Българский народ!

(„Кой бе героят“)

Тази поетическа инвенция-истина напомня почти дословно лирическото напрегнато слово на стихосбирката „Сливница“. И Вазов с неприкрита гордост произнася името на целокупната общност, чиито победи са възпламенили за нов живот неговото перо.

Вазов наистина съумява да сътвори като поетически документ актуалната история на България. От голямата дистанция на историческата перспектива без колебание можем да му простим някои пристрастия, регистрирани в гръмките тонове на някои стихове. Трудно би могъл той, живата съвест на народа и нацията, в такива велики и трагични времена да задържи гневните изблици на кръвта, да тушира бликналите си спонтанни емоции, породени от вихрения възход на племето си.

Към същите душевни глъбини на народа като колективен герой във войните прибавя своите открития и поетът-белетрист Йовков. Мнозина негови изследвачи са подчертавали, че не баталните сцени стоят в зрителното поле на художника. По-точно не толкова сраженията уплътняват художествените характеристики и военни ситуации, а нещо друго, което е първата и най-важна предпоставка за бойните победи и народните драми. Йовковите войници са преди всичко селяни, които в непривичната обстановка, в която са попаднали, живеят интензивно с мисълта по великата прамайка — земята. И това с особена сила се отнася за Балканската война. Покосени от шрапнелите на избухващите снаряди, Варенов и Стоил остават като вечен символ на бойното другарство, бликнало по време на най-свирепата стихия. Поетът Йовков обаче е съумял да омекоти тази смърт посредством лирическите тонове на пролетния пейзаж, който като някаква зауспокойна молитва внушава вечността на природата и преходността на земния живот. Да, остава тя — вечната и святата, — земята. Какво удивително символично звучене притежава една от финалните фрази на повестта „Земляци“: „Ние търпим, господин подпоручик, ама тя не чака — земята. Виж я нă — тя приказва!“ Думи на Стоил, пророчески слова, които съдържат цялата житейска мъдрост-истина за българина.

С подобна топлота се отличават и други Йовкови разкази, в които той с почти документална точност пресъздава походите и сраженията през Балканската война. И тук звучи с категоричността на истината българската народопсихология, синтезирана от непосредствените наблюдения и преки контакти на автора: „Никой не се оплака, никой не възропта, но всички бяха въздържани и спокойни. Те тъй бяха свикнали с тая обредна тържественост да посрещат и чакат всеки тежък и свят труд: сеитба, жетва. А тежък идеше сега труд: войната, голямата и страшна война.“ Разказите „Паметният ден“, „Отвъд“, „Първата победа“, „Пред Одрин“ представяват един цикъл, чиято конструкция следва хронологията на действителните военни събития. Към тях се причислява и „Кайпа“. Читателят става свидетел на една колективна душевна вселена, събрала като във

фокус в себе си всички мъчителни изпитания на войната, умилението и ентузиазма на народните маси, „неотразимата хипноза на множеството“, сепнатото пред жертвите на бойното поле. И в този цикъл Йовков е верен на своя писателски натюрел — широките батални платна почти не присъствуват в повествованието, пресъздадени са по-скоро походите, психическият устрем преди атаките. Зловещият лик на смъртта е по-скоро символично обобщение, което напомня за своето присъствие като една съдбовна необходимост. Но въпреки зловобния шепот на този призрак с много по-голяма сила се налага виталността на един народ, чиито трепети наподобяват пулсиранията на едно огромно сърце, регистриращо безпогрешно кардиограмата на колективната душевност. Така приливите и отливите на сраженията се редуват с една динамична интензивност, която засяга както психиката на граничните ситуации, така и спокойната атмосфера на отдиha. Удивителното безгрижие пред смъртта по време на почивките съвсем не е декоративна показност, а съществено качество на силния човек, който умее както да се разтовари от напрежението, така и да се концентрира в решителни мигове. Строгий военен устав играе малка роля в подобни ситуации. Това е по-скоро една самодисциплина, обединяване на всички сили пред съблания миг на атаката, болезненото хладнокръвие пред смъртта, най-сетне негласно колективно решение на множеството да се свърши максимално добре „работата“, която предстои. А зловещата тревога на очакването преди атаката отразява народната душа, доброволно приетата смърт катализира тайнствената потенциална сила, извършва се чудото на масовите превъплъщения, предизвикани от някакво магическо обаяние на момента. Ето я тази прословута наша военна страст, която избухва в определени моменти със страшната си разрушителна сила; един спонтанен избух, без да е бил възпитаван в мирно време. Тогава българинът престава да бъде закрепостен към земята, волният стремителен полет на духа се издига „над стихииите на природата и над смъртта“. Това е осъзнатият истински масов героизъм, който черпи жизнени сокове от виталността на племето. Няма дори и сянка от слепия фанатичен бяс на неразумната храброст. С погледа на голям хуманист-народопсихолог Йовков вижда в това „зловещо тържество на смъртта“ (покритото с трупове бойно поле пред Одрин) не само горката печал и всенародна скръб, не само гордия стоицизъм на българина и неговото велико търпение, но и тържествуващата мелодия на бойното другарство; възхищение пред тези добродетели изпитва той, но в същото време и най-нежното състрадание към хората-неприятели и уважение към онази свята дума „родина“ („ватан“), която с мистична горест произнася плененият турски под-офицер. Това е всеизвестната, типично Йовкова религия на безбрежното човеколюбие.

До подобни истини за българската душевност достига и Антон Страшимиров в романа си „Вихър“. Но докато Йовков „композира“ индивидуалната и колективната психика като дихание на самите герои, Страшимиров директно синтезира тази душевност под формата на фрагменти-научни трактати. Очевидно дълбокият и траен интерес на българските поети и писатели към действителните ценности на националната ни психика са инспирирани от смутните и усилни времена на родината. Защото уплътняването на художествения образ с народопсихологически елементи е безспорен факт в нашата литература на времето. Мнозина изследвачи са забелязали тази особеност на Страшимировия герой както в белетристиката, така и в драматургията му. За Страшимиров човешката личност е член на една обществена група: географско-етническа, социално-класова или съсловна, народностна. За твореца-народопсихолог не е без значение дали героят на неговия роман е мизиец, тракеец или шоп, защото неговото поведение се определя от съответната етно-географска група. Не напразно дълги години той изучава психиката на своя народ, прониква в най-скритите

пружини на неговата душа. Най-пълно той претворява натрупания огромен опит в романа си „Вихър“ (посветен на Балканската война, в която писателят участва като обикновен редник-доброволец).

Почти целият роман „Вихър“ е една белетризирана народопсихология; тук колективните образи дават тон на индивидуалното поведение. Дори често героите нямат имена — те са шопи, планинци, полянци, долинянци и т. н. В експанзивния подофицер панагюрец, който вярва в победата над Турция, Големан открива потомъка на хората, които някога са се дигнали „да бият Турция с чершово топче“. Точно обратното е при шопите. Чужди на всякаква екзалтация, този български тип „запорожци“ не се учудват от нищо и гледат с ледена невъзмутимост гневно-предвзвикателния жест на пленения турски войник. Те уважават правото му, защото. . . „и он си има вера“. Обобщенията на Големан — Страшимиров за характерологичните особености на географско-етническите групи оформят в романа няколко колективни образа, които оживяват като художествени характери в процеса на повествованието — в бойните атаки с турците и по време на отидх. В този смисъл колективът влиза в света на романа като белетризиран образ; той няма само познавателен ефект, защото не е продукт само на чистата наука. Страшимиров успява да постави груповата психика в действие, в движение. В монолитното единство на душевност и събитийност живее неговият колективен герой.

Народопсихологическата доминанта като съществен компонент на художествения образ (независимо дали е колективен или индивидуален) предопределя хуманистичната атмосфера на всички произведения, посветени на Балканската война. Реално съществуващите добродетели на българина предпазват твореца от грозните пориви на шовинизма. Защото художникът е съвестта на родна. Вазов, К. Христов, А. Страшимиров, Йовков в най-значителните си творби текстово или подтекстово съумяват да разграничат чистите полети на народния дух във военните сражения от патриотарските „идеали“ на двореца и буржоазната власт. Художествените варианти на тази граница обаче притежават разнообразни нюанси. И това в никакъв случай не обеднява литературния процес по време на войната, а го обогатява с различията в интерпретациите. Но всички покоряват най-високите си художествени върхове, водени от народната оценка на събитията за Доброто и Злото. У Йовков тази народна логика достига идеалните си превъплъщения и авторът съвсем не е пасивен съзерцател на тяхното житейско осъществяване. Особено е непримирим той, когато злото надделява над неговия народ. Затова със силна публицистична страст не само защитава българското, но сипе и укори върху причинителите на нещастията в родната земя. И всичко е впрегнато, за да тържествува доброто. В такъв дух е съществен не само „Летопис (1912—1918)“, но и цялото му творчество за войните. За Вазов никога нацията и властта не са били идентични понятия. Националното и народностното обаче за него са синоними. Трите негови кумира — народ, родина, славянството — звучат в хармония, която не се нарушава в нито една от военните му стихосбирки. А постоянният лайтмотив, който се налага навсякъде, е „българският войник“ като еманация на племето. Поетът в действителност и тук е отглас на духа народен — на тази основа гради своята художествена истина, която като идеал се отличава съществено от патриотарските ламтежи на правителствените кръгове. От тази именно позиция се възпламенява Вазовият гняв, когато визира злостните врагове на българското и славянското. Малко значение има фактът, дали непримиримостта на поета засага отделни личности или определена национална политика, враждебна на България. Така унищожителната му сатира поразява с цялата си мощ Пиер Лоти, френски писател-туркофил, който твърде недалновидно поставя епитета „хищническа“ на Балканската война, водена от младите балкански нации против османското

робство. Какъв по-красноречив повод за поета Вазов, който чувствава с цялото си същество несправедливите нападки — и то не само към собствения си народ! Стихотворението „На Пиер Лоти“ диша цялата натрупана поетова страст и заедно с това и болката по заблудата на един голям творец на словото. Затова с такава увереност и категоричност звучи поетовият глас във финала на стихотворението:

Ний носим слънце там, де гробен мрак царува —
в злочестите земи, де братя иго влачат —
и скоро нов живот ще там да заликува,
а ти си поплачи въз гроба на палацът.

Това е кристалната съвест на хуманиста и патриота. Не наподобява ли словото на поета онази „безумна“ постъпка на българския офицер, който обявява дуел на същия френски писател, защото не може да търпи злостните му нападки против българския народ?

И К. Христов разграничава категорично племенните идеали от престъпната политика на управляващите кръгове. Социално-политическият акцент на епическата реч в „Чеда на Балкана“ отделя два лагера във войната, между които съществува пропаст, още повече разширена от ненужните народни жертвоприношения — дело на грандомански амбиции. Затова поемата представлява синтезиран нов етап в творческата еволюция на хуманиста. Обширното епическо повествование доразвива много мотиви от патриотично-хуманистичната му лирика, няма дори и намек от бурните невъздържани тласъци на патриотарството. Освен това лириктът съумява да преодолее своя егоцентризм, който се стопява в психиката на масата.

И още едно голямо постижение е завоювал К. Христов — съзнателно или не. Самата логика на повествованието, диспозицията на микроструктурите, сътворяването на характерите, динамичната кореспонденция между тях внушават великата истина, поднесена без коментар, без да присъствуват дидактичните обяснения на автора — Балканската война е народно дело, титанично бликване на потенциални национални сили, които стремително се реализират в едно високоблагородно дело — обединяването и укрепването на нацията. Тази цел, извикана на живот от целокупния български народ, няма нищо общо с лансираната от двореца и управляващата върхушка идея за „Велика България“. Въпреки гръмката фразеология на официалната власт, която спекулира с естествения ентусиазъм на народните маси, К. Христов успява да се издигне до справедлив обективен съдник на войната и политиката на двореца.

Ако трябва да резюмираме естетиката на българския художник за Балканската война, най-лаконичният израз е: търсене на човека във войника, а не обрнатото. В същност това е част от неговия хуманистичен поглед върху света — търсене на човека дори и в звяра. Писателят никога не забравя, че войната се осъществява от живи хора, които притежават своя индивидуална психика въпреки масовата психоза на боя. „Хората не се раждат войници“ — една максима, която следват всички наши творци. Трансформацията на човека в боец съвсем не означава дехуманизация. И това се отнася с пълна сила за народния ни поет. Към всички неприятели на своя народ той изпитва онова необикновено при такова кървави обстоятелства състрадание, което често кореспондира с алтруизма. И тези чувства съвсем не са артистичната декларация на човека, който се опиянява от своята парадна поза, за да удовлетвори своето тщеславие. Вазов следва импулсивно народността на психиката. Дали се намира на бойното поле, в ефирния отдиш между сраженията, или е в принудителна „почивка“, лекувайки раните си в болницата, българинът не само че не изпитва кървава отъстителки омраза към врага, но понякога лишава дори и себе си от най-необходимото,

за да помогне на Човека. Дори и когато врагът е турчин, той пак търси доброто у него („Неприятели“ — „Под гръма на победите“). Наблюдавайки пленени турски войници, тези „чужди хора“, чиято „дива съвест“ е причинила смъртта на много негови братя, поетът за миг усеща негодуванието и омразата да го обхващат. Но само при мисълта за майките и сестрите им, които ги очакват по родните огнища, сърцето му усеща жалостното свиване на състраданието:

И мойто сърце жал неволен сви го
при мисълта за тез жени печални:
утихна гняв и милост замени го. . .
О, жаля ви аз, варвари страдални!

Това е „страшният“ българин-войник, когото Вазов увековечава чрез поетическите си обобщения. Самотникът в болницата от едноименното стихотворение е турчин, намира се далеч от родната страна. Но той би могъл да бъде сърбин, румънец, французин и т. н. Все едно: българският войник ще го нарече брат по участ, ще дели с него всички получени за себе си подаръци. Парадоксално за дребните души, които са отмъстителни в своя страх; правдоподобно за силните хора, великодушни към човека, изпаднал в беда. Затова е така възторжен поетът, когато се възхищава от благородната мощ на своя народ.

Почти идентична е и белетристичната интерпретация на Йовков — пълна липса на всякакво високомерие и ирония към победените; безгранична любов, състрадание и съчувствие към падналия; изключителен такт на разбиране към вътрешната драма на довчерашия враг. Защото какъв неприятел може да бъде победеният или мъртвият? „Мъртвият не ни е враг“ — ще отреагира със същата болезненост един от най-нежните български лирици, Д. Дебелянов. Особено ясно проличава това в Йовковото „аз“-повествование. Наблюдавайки ужасите на бойното поле след една от кървавите атаки на Одрин, тази безкрайна морга, събрала знойната мъка на цял народ, Йовковото сърце ще затрепти с голямата болка към погиналите хора-турци. „Нима в тия мъртъвци можеше да се вижда врагът, нима имаше място за ненавист, за мърт? Тия ризи, тия бедняшки прикърпени дрехи, и те са били грижливо сгъвани с треперящите пръсти на някоя любеща ръка, и върху тях са падали едрите, горчиви сълзи на раздялата“ („Пред Одрин“). Покрай оптимистично-тържествените акорди в К. Христовата лирическа реч дочуваме и печалната мелодия на самотната жетварка; песен, която наподобява риданията на българската народна песен. Със своята камерно-мигновена тоналност стихотворението „Самотна жетварка“, без текстуално да притежава героична нюансировка, се налага с онова разкъсано от страданието сърце на младата жена, изгубила в кървавите битки най-скъпите си същества: баща, трима братя и „първо либе“. В подтекста обаче прозира не само стоическата колосална сила на лирическия герой, но и героическата мъка, жизнерадостната скръб на човека, слял своите болки със стенанията на майката-земя. Същият този оптимизъм през сълзи уплътнява поетическия свят на стихотворението „Печална коледа“. И тук, както във всички най-големи постижения на военната ни лирика, на преден план излиза най-убедителният образ — майката. Битките са утихнали. Врагът е победен. Но тази победа има страшна цена — смъртта на хиляди млади хора. И всичко това като чувствителен резонатор отразява сърцето на майките, които дълго време ще носят своите черни забрадки. През куршумния звън на коледните камбани поетът със стиснато от мъка сърце обръща своя взор към повелителя на небесата — единствен той може да утеши душите на тези страдалки, да възвърне покрусените им надежди:

Стори, създателю, тез мъченици святи
едно да мислят днес: за Македонският край,

де за победи ти героите изпрати,
де празник първи път днес робът ще познай!

Същата тази българска майка, която насън вижда падащи звезди и с пророческа сигурност долавя страданията и трагедията на майката-родина, изпъква като голямо поетическо постижение и в лириката на Т. Траянов. В своите „Български балади“ от 1921 г. сам поетът пише: „Майката на всеки страждущ воин е една печална Богородица и нейният чист поглед плаче не само над главата на умиращия си син, но и над пълната разруха на родния край.“ Падащите звезди, този зловещ знак-символ на небесата, предвещават не само личната, но и народностната драма. По такъв начин поетът пресъздава обобщения образ на майката, жалостната майка — независимо „на брат“ или „на враг“ — през всички епохи. С особена сила се налага личната и народностната драма в баладата „Смърт в равнините“. Посветено на Панайот Киселков, загинал „в боевете при Караач през 1912 г.“, стихотворението се превръща в един страшен стон не само по погиналия приятел, но и в ридание по Човека. Трагичният рефрен — „Ах, кой ще ме зарови!“ — подсилва многократно страданието на война, който умира самотен, далеч от свещената пръст на Севера, на родния кът. Траянов е претворил с перото голям художник страшния вакуум на самотата, выпльтена в безучастието на природните стихии:

Не чувам горско шумоление,
ни приласкаваща вълна,
русалките не бдят над мене,
над мен не плачат ношни сови,
ни тъжно бялата луна: —
Ах, кой ще ме зарови!

Отсъства напълно бурята в природния декор, „горестната шир“ е застинала в зловещата тишина на отчаянието, като че ли и тя тръпне в предсмъртните стонове на героя. Но през „облаците-покрови“, затулили слънцето на земята родна, сякаш дочуваме носталгическия трагичен напев:

Довей, о ветре, пръст свещена,
от севера, от родний кът!
целувка чувствавам студена,
тежат невидими окови
и клепки ледени тежат! —
Ах, кой ще ме зарови!

Да, „дълбока, страшна скръб“ покрива като непрогледна черна нощ пределите на родната земя — художествено достойние на най-съвършената Траянова балада, „Тайната на Струма“. Това е стихотворение — ридание-протест, в което реалното и фантастичното си дават среща; легендата обединява сегашната драма на новия погром с миналите гробове, осеяли родните предели. През оптимистичната трагедия на българския народ в „Тайната на Струма“ шепне своята вечна мелодия бързащата „бързоструйна Струма“, която отнася черните траурни листи на родния Балкан към белия „блясък на Егея“. Промълвените „опури“ на душата долавят съня на вековете, който сближава страшната трагедия на ослепените Самуилови воини при Беласица — тази „вдовица безутешна“ на нашето племе — с пристъпите на сегашния погром. Ала посред цялото това мъртвило в родните предели сякаш някакъв невидим титан-прорицател отронва своите сакрални слова — съвет за мъст свещена:

Спомен ли от вековете
спомня новия разгром?

Тук дият се кърви свети,
стон простенва: отмъстете
поругани чест и дом!

В действителност най-голяма висота на художествените обобщения завоюват онези творби на българския писател, в които авторите мисли-емоции регистрират глобалната физиономия на войната; когато възторгът и опиянението от победните сражения преливат в мъките и страданията на твореца пред тежките изпитания и превратности. Най-големите постижения на художника са не в областта на еднолинейно осъществяване на емоции, а в комплексното интерпретиране на многообразните психически ситуации. И особено в народната драма. Защото в нея се оглежда цялата съдба на родината и нацията. Като във фокус тук са събрани всички народни добродетели, които засияват с особена светлина на преживения опит-страдание. В такава светлина са представени и Йовковите герои. Обикновени хора, те не носят в раниците си маршалския жезъл, не мечтаят за Аустерлиц и Ватерлоо. Не са родени и живели под знака на римския орел. Дори във вихрения полет на сраженията, когато побеждават и гинат, съсем не мислят, че вършат някакво велико дело в името на родината и човечеството. Действително те винаги печелят битки, изпълват се със законна гордост от победите, сияят от радост пред съвършено извършеното дело, но никога нямат самочувствието на избраници, които единствено могат да се справят с тежките ситуации. И от това още повече изпъква тяхното величие. Защото именно пред дребните епизоди на живота и войната човек се проявява в естествена светлина; тогава той не притежава представителното лустро, което обикновено си слага, ако е изправен пред изпълнението на големи всесветски задачи. Такава е и смъртта им — пак един обикновен епизод на живота, когато човек трябва да си откъхне като след тежък труд. И никакви фанфари и топовни салюти не означават началото на тази вечна почивка.

Така българската литература, посветена на Балканската война, излъчва онава благородно сияние на хуманистични ценности, изконно качество на българския дух, който, понесен от художествената символика, преодолява гравитацията на миналото и заживява с непреходната стойност на настоящето и бъдещето. Художествените проблеми излизат вече извън националните особености, интерпретацията им атакува общочовешки морални стойности. Българският народ като колективен художествен характер се изправя в целия си ръст пред света и заявява своето безсмъртие през изстраданата драма на своето съществуване. В действителност триумфиращите мигове на епохалните военни победи не струват нищо, ако не бъдат означавани от величавия звезден миг на оптимистичната трагедия. Но е трудно да се тържествува в радостта; титанична вяра е необходима, за да останеш велик пред съкрушителните удари на съдбата. Защото в този последен миг, който предшества апокалипсиса, се оглежда целият живот на нацията. Това е онзи сублимен миг, който създава нейната вечност. И безсмъртието на автора-личност, който изплува като феникс от нейните недра. Въпреки траурния саван, който покрива родината след войната, от произведенията на всички наши писатели извират оптимизмът на великото страдание, непоколебимата вяра в българския дух. И хуманистичният идеал за световна правда и прогрес.